

ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการ ท่องเที่ยวเชิงพุทธ

Tourist Opinions to Wat Suwannaram Ratchaworawihan in Management Buddhist Tourism

กิตติธร มะโน
Kittitorn Mano

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand.
E-mail: kittitorn2557@gmail.com

Received June 12, 2024; Revised August 23, 2024; Accepted August 24, 2024

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ดังนี้ 1) เพื่อศึกษาความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ 2) เพื่อเปรียบเทียบความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวที่มีต่อวัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ จำแนกตามตัวแปรอิสระ และ 3) เพื่อเสนอแนวทางในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธต่อวัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร เป็นการวิจัยเชิงปริมาณ ประชากรที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ นักท่องเที่ยวที่เข้ามาเที่ยวภายในวัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร แขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ตั้งแต่เดือนธันวาคม พ.ศ. 2566 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2567 รวมจำนวน 3,500 คน ผู้วิจัยได้กำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่าง โดยการเปิดตารางกำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างของเครซีและมอร์แกน ได้ขนาดกลุ่มตัวอย่าง จำนวน 346 คน เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย เป็นแบบสอบถาม ที่สร้างขึ้นมีค่าสัมประสิทธิ์ความเชื่อมั่น 0.946 ผู้วิจัยเป็นผู้แจกแบบสอบถาม และรวบรวมข้อมูลด้วยตนเองทุกฉบับ เมื่อตรวจสอบข้อมูลแบบสอบถามมีความเรียบร้อยสมบูรณ์แล้ว จึงวิเคราะห์ สรุปข้อมูลลงตารางประกอบการบรรยาย ผลการวิจัยพบว่า นักท่องเที่ยวของวัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง โดยมีอายุส่วนใหญ่ต่ำกว่า 30 ปี มีระดับการศึกษาส่วนใหญ่ปริญญาตรี และมีอาชีพส่วนใหญ่ รับราชการหรือรัฐวิสาหกิจ นักท่องเที่ยวมีความเห็นต่อวัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยนักท่องเที่ยวมีความคิดเห็นว่วัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร มีการจัดการอยู่ในระดับมากทุกด้าน คือ การให้บริการ ด้านพุทธศิลป์ ด้านความสะอาดสบายในการท่องเที่ยว และด้านแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสาระประโยชน์ นักท่องเที่ยวมีความคิดเห็นต่อวัดสุพรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ ด้านแนวทางในการพัฒนาจิตใจและปัญญา เห็นว่า ได้รับความรู้ทางประวัติศาสตร์ของวัดเพิ่มขึ้น ด้านแนวทางในการดำเนินชีวิต เห็นว่า ดำเนินชีวิตด้วยความมีสติ ทำความดีละเว้นความชั่ว ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ ผลที่ได้รับจากการเดินทางมาท่องเที่ยว เห็นว่า ทำให้มีความมั่นใจในการดำเนินชีวิตมากขึ้น

คำสำคัญ: การจัดการท่องเที่ยว; การท่องเที่ยวเชิงพุทธ; พุทธศิลป์

Abstract

This article aims to study the following: 1) to study the opinions of tourists on Wat Suwannaram Ratchaworawihan in Buddhist tourism management; 2) to compare the opinions of tourists on Wat Suwannaram Ratchaworawihan in Buddhist tourism management, classified by independent variables; and 3) to propose guidelines for Buddhist tourism management for Wat Suwannaram Ratchaworawihan. This is a quantitative research. The population used in the research is tourists who visited Wat Suwannaram Ratchaworawihan, Bang Khun Non Subdistrict, Bangkok Noi District, Bangkok, from December 2023 to February 2024, totaling 3,500 people. The researcher determined the sample size by opening the Krejci and Morgan sample size table, resulting in a sample size of 346 people. The research instrument was a questionnaire created with a reliability coefficient of 0.946. The researcher distributed the questionnaires and collected the data himself. After checking the questionnaire data to be complete, he analyzed and summarized the data in a table to accompany the presentation. The results of the research found that most tourists at Wat Suwannaram Ratchaworawihan were female. Most of them are under 30 years old, have a bachelor's degree, and work in government or state enterprises. Tourists have opinions on Wat Suwannaram Ratchaworawihan in organizing Buddhist tourism. Tourists have opinions that Wat Suwannaram Ratchaworawihan is well-managed in all aspects, namely, service, Buddhist art, convenience in traveling, and useful learning resources. Tourists have opinions on Wat Suwannaram Ratchaworawihan in organizing Buddhist tourism in terms of guidelines for developing the mind and intellect, stating that they have gained more knowledge about the history of the temple. In terms of guidelines for living, stating that they live mindfully, do good, avoid evil, and purify their minds. As a result of their travel, they have gained more confidence in their lives.

Keywords: Tourism Management; Buddhist Tourism; Buddhist Art

บทนำ

การท่องเที่ยวถูกกล่าวถึงในฐานะของธุรกิจการค้าบริการที่มีศักยภาพในหลายด้าน เช่น ขยายการจ้างงาน การกระจายรายได้ และการหารายได้จากเงินตราต่างประเทศ การท่องเที่ยวจึงถูกบรรจุให้เป็นแนวทางเร่งด่วนในการฟื้นฟู เศรษฐกิจและสังคม” ในประเทศไทยได้มีการจัดลำดับศักยภาพ ด้านการท่องเที่ยวระดับจังหวัด การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ซึ่งเป็นรูปธรรมการท่องเที่ยวประเภทหนึ่งที่เน้นความสำคัญกับแหล่งท่องเที่ยวที่มีความเกี่ยวข้องกับมรดกประเพณีที่สืบทอดกันมาและวัฒนธรรมที่ดึงดูดความสนใจ (ธัญนิชา เกียรติทับทิว เลิศนเรศเรษฐ์, 2563) โดยสิ่งที่ดึงดูดความสนใจนักท่องเที่ยว นั้น มีหลายอย่างประกอบไปด้วยพิพิธภัณฑสถาน โบราณคดี ศิลปะ การแสดงพื้นบ้าน ประเพณีพิธีกรรมทางศาสนา หัตถกรรมงานฝีมือ และการกระทำอย่างอื่นใด ซึ่งเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ดังนั้น วัฒนธรรมที่นำมาใช้ประโยชน์ในการท่องเที่ยวที่มนุษย์สร้างขึ้นมา ได้แก่ สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์โบราณสถาน โบราณวัตถุศิลปวัตถุ พิพิธภัณฑสถาน อาชีพที่มีความโดดเด่น วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ลักษณะการประกอบการ สถานที่ทางด้านขนบธรรมเนียมวัฒนธรรม ประเพณีการเล่นพื้นเมือง งานหัตถกรรม และสินค้าในท้องถิ่นต่าง ๆ ประเทศไทยมีเป้าหมายการยกระดับเพื่อพัฒนาประเทศไปสู่ประเทศพัฒนา

แล้วมีการบริหารงานอย่างมีประสิทธิภาพ (ปรเมษฐ์ บุญนำศิริกิจ และ สุดสันต์ สุทธิพิศาล, 2562) โดยให้ความสำคัญกับการเตรียมความพร้อมต่อการเปลี่ยนแปลงและความเสี่ยงทุรูปแบบ และพร้อมจะเติบโตอย่างยั่งยืน จากการสร้างความเข้มแข็งจากภายในมุ่งส่งเสริมการท่องเที่ยวภายในประเทศ พัฒนาการท่องเที่ยวให้มีความทันสมัยผ่านการ ใช้เทคโนโลยีดิจิทัล และนวัตกรรม การยกระดับบุคลากรและผู้ประกอบการในอุตสาหกรรม การท่องเที่ยวให้มีคุณภาพ สามารถเข้าใจและปรับตัวกับบริบทของการท่องเที่ยววิถีใหม่ (New Normal) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการฟื้นตัวจากสถานการณ์ ของการแพร่ระบาดของโรค (Covid – 19) ตลอดจนการให้ความสำคัญกับการบูรณาการร่วมกันของทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง ทั้งในภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน

วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร เป็นพระอารามหลวงชั้นโท ชนิดราชวรวิหาร ตั้งอยู่ริมคลองบางกอกน้อยฝั่ง ตะวันตก เลขที่ 33 แขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร มีเนื้อที่ยาวประมาณ 6 เส้น กว้างราว 4 เส้น มีคลองและคูเป็นที่หมายเขต เป็นวัดที่เก่าแก่ มีชื่อเรียกเก่าสุดคือ วัดทอง ต่อมาชื่อ วัดสุวรรณาราม (วัดสุวรรณาธาราม) ปรากฏชื่อนี้ในจดหมายเหตุครั้งต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามใหม่ว่า วัดสุวรรณาราม ซึ่งวัดสุวรรณาราม มีสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม ที่สวยงามอันทรงคุณค่าทางวัฒนธรรมและโบราณสถาน คือ พระอุโบสถ เป็นแบบของศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ 1 คือ มีมุขบนชานชาลาทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หลังคามุงด้วยกระเบื้องสี ประดับด้วยช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ ติดกระฉกสี ประกอบด้วยเสาย่อมุมสิบสองรับชายคามุข มีประตูด้านหน้า 3 บาน ด้านหลัง 2 บาน หน้าบันพระอุโบสถจำหลักนารายณ์ทรงครุฑประทับอยู่ในซุ้มลงรักปิดทอง กระฉกสี เสมาโดยรอบเป็นเสมาในสมัยรัชกาลที่ 1 ตั้งอยู่ภายในซุ้ม ภายในประดิษฐานพระประธานนามว่าหลวงพ่อบุญพระศาสดา เป็นพระพุทธรูปเก่าแก่ปางมารวิชัย ความสูงถึงพระรัศมี 8 ศอก 1 คืบ 8 นิ้ว หน้าตักกว้าง 6 ศอก 1 คืบ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า เชิญมาแต่ กรุงสุโขทัยในสมัยรัชกาลที่ 1 อีกทั้งภายในพระอุโบสถยังมีจิตรกรรมฝาผนัง เขียนเป็นภาพพุทธประวัติ ซึ่งเขียนขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ต่างก็เขียนด้วยจิตรกรเอกในสมัยนั้น และด้านข้างกันยังมีพระวิหาร มีพระประธานในพระวิหารเป็นพระพุทธรูปศิลา ก่อปูนหุ้มปิดทองนั่งสมาธิ มีความสูงตลอดรัศมี 4 ศอก 1 คืบ 9 นิ้ว หน้าตักกว้าง 3 ศอก 9 นิ้ว บริเวณโดยรอบเขตพุทธาวาสมีกำแพงแก้วล้อมรอบ พร้อมทั้งซุ้มประตูกำแพงแก้วที่มีรูปลักษณะติดกับกำแพงวัดอื่น คือทำเป็นเสาลูกกรงปั้นตั้งแถวอยู่ภายในกำแพงด้วย นอกจากนี้ ยังมีหอพระไตรปิฎก หอระฆัง หมู่กุฏิสงฆ์เก่าแก่ ที่สร้างขึ้นตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร จึงเป็นวัดที่มีศักยภาพด้านการท่องเที่ยวเมื่อเปรียบเทียบกับวัดอื่น ๆ มีประวัติศาสตร์ที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว และยังเป็นแหล่งรวมใจของชาวบางกอกน้อยและชาวพุทธทั้งหลาย

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร เนื่องจากมีทั้งนักท่องเที่ยวชาวไทยและนักท่องเที่ยวต่างชาติเดินทางมาท่องเที่ยวเพิ่มมากขึ้น เพื่อเป็นการสืบทอดพระพุทธศาสนา การศึกษานี้จะเป็นแนวทางในการพัฒนาวัดให้ดียิ่งขึ้นและตอบสนองความต้องการของนักท่องเที่ยว อีกทั้งเป็นการส่งเสริมและประชาสัมพันธ์วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ให้เป็นที่แพร่หลาย เนื่องด้วยเป็นวัดที่มีประวัติความเป็นมายาวนานตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา และเป็นที่ภาคภูมิใจในของผู้คนในชุมชนเสมอมา

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวที่มีต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ
2. เพื่อเปรียบเทียบความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวที่มีต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ จำแนกตามตัวแปรอิสระ

3. เพื่อเสนอแนวทางในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร

สมมติฐานการวิจัย

1. นักท่องเที่ยวที่มีเพศต่างกัน มีความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แตกต่างกัน
2. นักท่องเที่ยวที่มีอายุต่างกัน มีความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แตกต่างกัน
3. นักท่องเที่ยวที่มีระดับการศึกษาแตกต่างกัน มีความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แตกต่างกัน
4. นักท่องเที่ยวที่มีอาชีพแตกต่างกัน มีความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แตกต่างกัน

การทบทวนวรรณกรรม

การบริหารงานเป็นเรื่องที่สำคัญยิ่งต่อการดำเนินงานของทุก ๆ องค์กร ทั้งนี้ เพราะการบริหารงานสามารถบ่งชี้ให้เห็นได้ว่าองค์กรนั้น ๆ มีความเจริญก้าวหน้ามากน้อยเพียงใด การบริหารงานขององค์กรต่าง ๆ ที่ดีนั้น ผู้บริหารองค์กรจะต้องมีความสามารถในการวางแผนให้บุคลากรสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ และก่อให้เกิดประสิทธิผลสูงสุด (วิรัช วิรัชนิภาวรรณ, 2548) การจัดการ หมายถึง การบริหารจัดการจึงเป็นกระบวนการของกิจกรรมที่ต่อเนื่องและประสานงานกัน ซึ่งผู้บริหารต้องเข้ามาช่วยให้บรรลุจุดมุ่งหมายขององค์กร (ธงชัย สันติวงษ์, 2541) การจัดการการท่องเที่ยว คือ คนในชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางการท่องเที่ยวและการจัดการการท่องเที่ยวด้วยตนเอง บทบาทของโครงการการท่องเที่ยวเพื่อชีวิตและธรรมชาติ คือ การเป็นสะพานเชื่อมความเข้าใจระหว่างนักท่องเที่ยวกับชุมชน บอกกล่าวให้คนที่จะไปเยี่ยมเยือนชุมชนได้เข้าใจในเรื่องราวของชุมชน รูปแบบการท่องเที่ยว กติกาและข้อปฏิบัติเมื่ออยู่ในชุมชน ในขณะเดียวกัน ก็มีการพูดคุยกับชาวบ้านให้ชัดเจนถึงเป้าหมายของการทำกิจกรรมนี้ ซึ่งมีความแตกต่างกันในแต่ละชุมชนบางแห่งมองว่าการท่องเที่ยวเป็นการเผยแพร่เรื่องราววิถีชีวิตและวัฒนธรรมตลอดจนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนบางแห่งอาจมองว่านอกจากเผยแพร่แล้วน่าจะเป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดรายได้แก่ชุมชน และคนในชุมชนด้วย (บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา และเพ็ญศิริ ศรีคำภา, 2557)

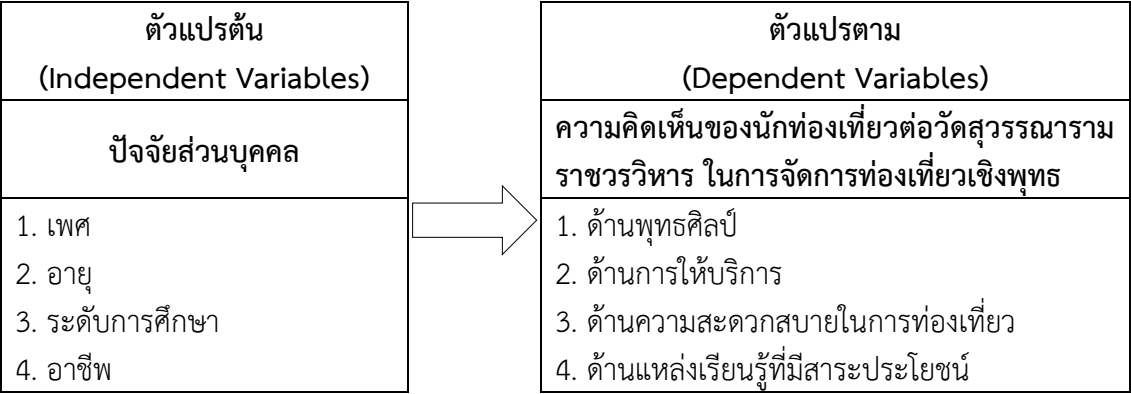
การท่องเที่ยวเชิงพุทธ หมายถึง การเดินทางไปยังพุทธศาสนสถานใด ๆ โดยมีจุดมุ่งหมาย เพื่อการบำเพ็ญบุญกุศล 10 อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นการเดินทางไปเพื่อสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์และปฏิบัติธรรม ณ พุทธศาสนสถานแห่งใดแห่งหนึ่ง เป็นการเดินทางไปเพื่อเข้าร่วมศาสนพิธี งานเทศกาลประเพณีต่าง ๆ (ชันรงค์ ศรีรัช. 2563) การท่องเที่ยวเชิงศาสนา หมายถึง การเดินทางโดยมีเหตุผลทางศาสนาเป็นหลัก ถือเป็นการปฏิบัติที่มีมาตั้งแต่ยุคแรก ๆ วัดมีศิลปวัฒนธรรมประเพณีที่หลากหลาย มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ดังงามประชาชนเคารพสักการะบูชา มีพื้นที่ร่มรื่นเหมาะสมกับการปฏิบัติธรรม มีแหล่งโบราณสถานทางพระพุทธศาสนาที่น่าศึกษาเรียนรู้ (พระครูสังฆรักษ์มนินทร์ มุนินทโร และ คณะ, 2565) แต่ในปัจจุบันการเดินทางลักษณะนี้มักจะมีกิจกรรมอื่นนอกเหนือจากกิจกรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาอยู่ด้วย ผู้ที่นับถือศาสนาต่าง ๆ (ศุภลักษณ์ อัครางกูร, 2551) มักจะมีความเชื่อในการทำกิจกรรมทางศาสนาซึ่งอาจรวมถึงการเดินทางไปสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือประกอบพิธีกรรม

การจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนาในระยะยาววัดจะต้องคำนึงถึง ความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม กำหนดทิศทางการให้ทุกฝ่ายได้มีส่วนร่วมให้ชุมชนมีบทบาทเป็นเจ้าของ (มนชนก จุลสิกชี, 2562) คนในชุมชนต้องมีการพัฒนาตนเองเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นโดยไม่ทอดทิ้งมรดกทางวัฒนธรรมเดิม และชุมชน

จะต้องเป็นองค์ประกอบสำคัญในการพัฒนาการท่องเที่ยวของวัด ไม่ว่าจะเป็นแหล่งท่องเที่ยวภายในวัด กิจกรรมทางศาสนา ประเพณี หรือวัฒนธรรม

กรอบแนวคิดการวิจัย

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าสังเคราะห์แนวคิดให้เห็นถึงกระบวนการเชื่อมโยง กับงานวิจัยของณัฐพงษ์ สืบบุญเรือง และคณะที่ศึกษาเกี่ยวกับกิจกรรมการตลาดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ จึงได้นำมาศึกษาและกำหนดเป็นกรอบแนวคิดการวิจัย (Conceptual Framework) ประกอบด้วยตัวแปรต้น (Independent Variables) ตัวแปรตาม (Dependent Variables) เพื่อการวิจัย ตามภาพที่ 1 ดังนี้

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงปริมาณ พื้นที่วิจัย คือ วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร แขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ประชากรที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ คือ นักท่องเที่ยวที่เข้ามาเที่ยวภายในวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ตั้งแต่ธันวาคม พ.ศ. 2566 ถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2567 รวมระยะเวลา 3 เดือน จำนวน 3,500 คน กำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างใช้วิธีการคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างโดยใช้วิธีสุ่มตัวอย่างแบบบังเอิญ โดยใช้ตารางกำหนดกลุ่มตัวอย่างของเครจซี่และมอร์แกน ในกรณีไม่ทราบสัดส่วนของประชากร กำหนดค่าความเชื่อมั่นที่ระดับ 95% และความคลาดเคลื่อน 5% กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่ นักท่องเที่ยวที่มาเที่ยวในวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ระหว่างวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2566 ถึงวันที่ 29 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2567 จำนวนรวมทั้งสิ้น 346 คน

เครื่องมือที่ใช้ได้การวิจัย ได้แก่ แบบสอบถามที่เกี่ยวกับความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แบ่งออกเป็น 4 ตอน คือ ตอนที่ 1 แบบสอบถามเกี่ยวกับข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม ได้แก่ เพศ อายุ การศึกษา อาชีพ โดยใช้แบบสอบถามชนิดตรวจรายการ (Checklist) ตอนที่ 2 แบบสอบถามที่เกี่ยวกับความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยเป็นการใช้แบบสอบถามชนิดเลือกตอบ จำแนกเป็น 4 ด้าน คือ 1. ด้านพุทธศิลป์ 2. ด้านการให้บริการ 3. ด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยว 4. ด้านแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสาระประโยชน์ ซึ่งมีลักษณะเป็นมาตราส่วนประเมินค่า (Numerical Rating Scale) มี 5 ระดับตามวิธีของลิเคิร์ต (Likert Scale) ตอนที่ 3 แบบสอบถามความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ แบ่งออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่ 1. แนวทางการพัฒนาจิตใจและปัญญา 2. แนวทางในการดำเนินชีวิต

3. ผลที่ได้รับจากการเดินทางมาท่องเที่ยว ตอนที่ 4 ข้อเสนอแนะอื่นๆ เพิ่มเติม โดยมีค่า IOC ทั้งฉบับเท่ากับ 0.95 และมีค่าความเชื่อมั่นของแบบทดสอบทั้งฉบับเท่ากับ 0.946

ผลการวิจัย

ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวที่มีต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ
ผลการวิจัยพบว่า

นักท่องเที่ยวที่มาเที่ยวภายในวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ส่วนมากเป็นเพศหญิง จำนวน 207 คน คิดเป็นร้อยละ 59.8 รองลงมา คือ เพศชาย จำนวน 139 คน ร้อยละ 40.2 ส่วนใหญ่ มีอายุต่ำกว่า 30 ปี จำนวน 103 คน คิดเป็นร้อยละ 29.80 มากกว่า 51 ปีขึ้นไป จำนวน 88 คน คิดเป็นร้อยละ 25.40 อายุ 31-40 ปี จำนวน 81 คน คิดเป็นร้อยละ 23.40 และอายุ 41-50 ปี จำนวน 74 คน คิดเป็นร้อยละ 21.40 มีระดับการศึกษาปริญญาตรี จำนวน 147 คน คิดเป็นร้อยละ 42.50 ระดับต่ำกว่าปริญญาตรี จำนวน 132 คน คิดเป็นร้อยละ 38.20 ระดับปริญญาโท จำนวน 53 คน คิดเป็นร้อยละ 15.30 และระดับปริญญาเอก จำนวน 14 คน คิดเป็นร้อยละ 4.00 มีอาชีพรับราชการ/รัฐวิสาหกิจ จำนวน 84 คน คิดเป็นร้อยละ 24.30 นักเรียน/นักศึกษา จำนวน 79 คน คิดเป็นร้อยละ 22.80 ค้าขาย/ธุรกิจส่วนตัว จำนวน 47 คน คิดเป็นร้อยละ 13.60 พนักงานบริษัท/โรงงาน จำนวน 43 คน คิดเป็นร้อยละ 12.40 เกษตรกรรม จำนวน 34 คน คิดเป็นร้อยละ 9.80 แม่บ้าน/พ่อบ้าน จำนวน 32 คน คิดเป็นร้อยละ 9.20 รับจ้างทั่วไป จำนวน 27 คน คิดเป็นร้อยละ 7.80 ตามลำดับ

ตารางที่ 1 แสดงคะแนนค่าเฉลี่ย ($\bar{x}$) ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D) และแปลผลความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยภาพรวม

ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อ วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ	ระดับความคิดเห็น		
	$\bar{x}$	S.D	แปลผล
1. ด้านพุทธศิลป์	3.74	0.69	มาก
2. ด้านการให้บริการ	3.77	0.76	มาก
3. ด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยว	3.73	0.76	มาก
4. ด้านแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสาระประโยชน์	3.73	0.76	มาก
รวม	3.75	0.63	มาก

จากตารางที่ 1 พบว่า ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยรวมอยู่ในระดับมาก ($\bar{x} = 3.75$) เมื่อพิจารณาในแต่ละด้าน พบว่า ด้านที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุด ได้แก่ ด้านการให้บริการ ($\bar{x} = 3.77$) รองลงมาได้แก่ ด้านพุทธศิลป์ ($\bar{x} = 3.74$) ด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยว ($\bar{x} = 3.73$) และด้านแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสาระประโยชน์ ($\bar{x} = 3.73$) ตามลำดับ

เปรียบเทียบความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวที่มีต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ จำแนกตามตัวแปรอิสระ

ผลการวิจัยพบว่า ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ จำแนกตามตัวแปรอิสระ ตามสมมติฐานที่ 1-4 ผลดังตารางที่ 2

ตารางที่ 2 ผลสรุปโดยรวมการเปรียบเทียบความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยจำแนกตามปัจจัยส่วนบุคคล ตามสมมติฐานที่ 1-4 ดังต่อไปนี้

สมมติฐาน	ตัวแปรทดสอบ	t-test	F-test	Sig.	ผลการศึกษา	
					ยอมรับ	ปฏิเสธ
1	เพศ	0.00		0.98	✓	
2	อายุ		13.38	0.01		✓
3	ระดับการศึกษา		2.04	0.11	✓	
4	อาชีพ		3.20	0.01		✓

จากตารางที่ 2 สรุปได้ว่า ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ จำแนกตามตัวแปรอิสระ ได้ดังนี้

นักท่องเที่ยวที่มีอายุ และอาชีพต่างกัน มีระดับความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยภาพรวมไม่แตกต่างกัน จึงปฏิเสธสมมติฐานที่ตั้งไว้

นักท่องเที่ยวที่มีเพศ และระดับการศึกษาต่างกัน มีระดับความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยภาพรวมแตกต่างกัน จึงยอมรับสมมติฐานที่ตั้งไว้

แนวทางในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร

ผลการวิจัยพบว่า วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร จะต้องพัฒนาระบบสารสนเทศด้านการท่องเที่ยวของวัด ให้ครบวงจร ทั้งข้อมูลการเดินทาง การสืบค้นหาข้อมูลภายในวัดได้ง่ายขึ้น การท่องเที่ยวเชิงพุทธสำหรับวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร เป็นมีการจัดการที่อยู่ในระดับดี บริการผู้มาท่องเที่ยวได้อย่างเหมาะสม ทางวัดควรเพิ่มจุดจำหน่ายของที่ระลึก อาหาร และเครื่องดื่ม ร้านอาหารที่หลากหลาย โดยเฉพาะในช่วงเทศกาล การจัดจำหน่ายอาหารและเครื่องดื่มมีจำนวนไม่เพียงพอต่อนักท่องเที่ยว วัดสุวรรณาราม ควรมีห้องน้ำสำหรับผู้สูงอายุเพิ่มขึ้น และควรมีราวจับให้มากกว่านี้ในทุกจุดบริการ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้สูงอายุ และหากมีรถเข็น (Wheel Chair) ไว้บริการด้วยจะดีมากยิ่งขึ้น ควรมีมัคคุเทศก์น้อย นักเล่าเรื่องเพื่อนำนักท่องเที่ยวเข้าชมวัด พร้อมทั้งไว้คอยให้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่ท่องเที่ยว ความสะดวก รวดเร็ว ตอบสนองต่อความต้องการของนักท่องเที่ยวได้ทันท่วงที การพัฒนาวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ ในภาพรวมจัดได้ว่าเตรียมความพร้อมไว้ดีมากอยู่แล้ว ในส่วนที่มีความชำรุด ก็ซ่อมแซมแก้ไขในรองรับนักท่องเที่ยว รักษามาตรฐาน อีกทั้งพัฒนาให้ดียิ่งขึ้นต่อไป วัดควรหามาตรการ การแนะนำ บอกกล่าว นักท่องเที่ยวที่เข้าวัดก็เข้ามาชม เพราะบางครั้งก็ทำกิริยาไม่เหมาะสม โดยเฉพาะนักท่องเที่ยวต่างชาติ อาจเป็นเพราะว่านักท่องเที่ยวไม่รู้จักธรรมเนียม ประเพณีของไทยมากนัก บางครั้งก็เพียงแค่อ่ายรูป ส่วนหนึ่งอาจจะเป็นเพราะวัดไม่ได้แสดงบาปบาปอย่างชัดเจน ฉะนั้นวัดควรหาแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวภายในวัดให้กับนักท่องเที่ยวทั้งไทยและต่างชาติที่มีพื้นฐานทางศาสนาและวัฒนธรรมที่ต่างกันั้น ให้เกิดความเข้าใจกับการท่องเที่ยวเชิงพุทธ

อภิปรายผลการวิจัย

ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ ด้านพุทธศิลป์ ด้านการให้บริการ ด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยว และด้านแหล่งเรียนรู้ที่มีสาระประโยชน์ ตามลำดับ เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า

ด้านพุทธศิลป์ พบว่า ความคิดเห็นของนักท่องเที่ยวต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยภาพรวมอยู่ในระดับดีมาก เมื่อพิจารณารายละเอียดในแต่ละข้อ พบว่าอยู่ในระดับมาก

นักท่องเที่ยวมีความเห็นเกี่ยวกับการจัดการด้านพุทธศิลป์ว่า มีความสวยงามของจิตรกรรมภายในวัด มีความสวยงามของสถาปัตยกรรมภายในวัด มีปูชนียวัตถุที่ควรค่าแก่การบูชา เป็นแหล่งพักผ่อนและให้ความเพลิดเพลินใจได้ดี และมีความสวยงามของประติมากรรมภายในวัด สอดคล้องกับการวิจัย (พระครูสังฆรักษ์มนินทร์ มุนินทรโร และ คณะ, 2565) พบว่า วัดมีศิลปวัฒนธรรมประเพณีที่หลากหลาย มีพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ดังงามประชาชนเคารพสักการะบูชา มีพื้นที่ร่มรื่นเหมาะสมกับการปฏิบัติธรรม มีแหล่งโบราณสถานทางพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจเรียนรู้

ด้านการให้บริการ พบว่า นักท่องเที่ยวมีความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยภาพรวมอยู่ในระดับดีมาก เมื่อพิจารณารายละเอียดในแต่ละข้อ พบว่า อยู่ในระดับมากทุกข้อ นักท่องเที่ยวมีความเห็นเกี่ยวกับการจัดการด้านการให้บริการว่า มีภาชนะรองรับขยะตามจุดต่างๆ วั้บริการอย่างทั่วถึง เจ้าหน้าที่มีอัธยาศัยดีในการให้บริการด้านต่าง ๆ มีดอกไม้ ธูปเทียน วั้บริการอย่างทั่วถึง อาหาร/เครื่องดื่มมีความสะอาด ราคาเหมาะสม และราคาของที่ระลึก และวัตถุมงคลมีราคาเหมาะสม

ด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยว พบว่า นักท่องเที่ยวมีความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยภาพรวมอยู่ในระดับดีมาก เมื่อพิจารณารายละเอียดในแต่ละข้อ พบว่าอยู่ในระดับมากทุกข้อ นักท่องเที่ยวมีความเห็นเกี่ยวกับความสะดวกสบายในการท่องเที่ยวว่า มีศาลาที่พักรองรับนักท่องเที่ยวที่มาเที่ยว มีท่าเรือสำหรับผู้เดินทางมาเที่ยวทางน้ำ มีป้ายชื่อและรายละเอียดแจ้งถึงสถานที่ภายในวัดที่ชัดเจน มีที่จอดรถเพียงพอสำหรับผู้เข้ามาท่องเที่ยวภายในวัด และมีจำนวนห้องน้ำเพียงพอสำหรับผู้มาท่องเที่ยว

ด้านแหล่งเรียนรู้ที่มีสาระประโยชน์ พบว่า นักท่องเที่ยวมีความคิดเห็นต่อวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยภาพรวมอยู่ในระดับดีมาก เมื่อพิจารณารายละเอียดในแต่ละข้อ พบว่าอยู่ในระดับมากทุกข้อ ด้านแหล่งเรียนรู้ที่มีสาระประโยชน์เป็นด้านที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุด ได้แก่ พระอุโบสถเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านจิตรกรรม สถาปัตยกรรม และประติมากรรม สุภาจิตเตือนใจ หลักธรรมที่ควรค่าแก่การนำไปใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน บุคคลากร/ประชาสัมพันธ์ของวัดให้ความรู้ดี ภูมิทรงไทยเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านสถาปัตยกรรม และพระวิหารเป็นแหล่งเรียนรู้ด้านประติมากรรม และสถาปัตยกรรม สอดคล้องกับการวิจัย (มนชนก จุลสิกชี, 2562) พบว่า การจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนาในระยะยาววัดจะต้องคำนึงถึง ความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม กำหนดทิศทางโดยให้ทุกฝ่ายได้มีส่วนร่วมให้ชุมชนมีบทบาทเป็นเจ้าของ คนในชุมชนต้องมีการพัฒนาตนเองเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นโดยไม่ทอดทิ้งมรดกทางวัฒนธรรมเดิม และชุมชนจะต้องเป็นองค์ประกอบสำคัญในการพัฒนาการท่องเที่ยวของวัด ไม่ว่าจะเป็นแหล่งท่องเที่ยวภายในวัด กิจกรรมทางศาสนา ประเพณี หรือวัฒนธรรม

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

การจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธด้านพุทธศิลป์, ด้านการให้บริการ, ด้านความสะดวกสบายในการท่องเที่ยว, และด้านแหล่งเรียนรู้ที่เป็นสาระประโยชน์ เป็นปัจจัยเกื้อหนุนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เป็นไปเพื่อการบริหารจัดการพุทธสถานหรือสถานที่ทางศาสนาพุทธ ให้มีระบบและมีเป้าหมายตอบสนองต่อความต้องการของนักท่องเที่ยว ในส่วนของวัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร แขวงบางขุนนนท์ เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร นั้น ได้มีการจัดการไว้เพื่อรองรับนักท่องเที่ยวให้มีความสะดวกสบาย ได้รับความประทับใจกลับไป และทางวัดได้เปิดรับนักท่องเที่ยวในทุกวัน วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร มีความพร้อมในการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธมากพอสมควร เมื่อพบปัญหา อุปสรรค ก็สามารถปรับปรุงแก้ไขได้ทันที่ มีการพัฒนาภูมิทัศน์ในด้านต่าง ๆ ทำ

ให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาแก่นักท่องเที่ยว ความเป็นระเบียบสวยงาม เป็นแหล่งเรียนรู้ขนบธรรมเนียมวัฒนธรรม ประเพณี ถือเป็นแหล่งเรียนรู้เชิงศาสนาที่สำคัญยิ่ง

สรุป

การท่องเที่ยวที่วัดสุวรรณาราม ราชวรวิหาร ได้มีการจัดการท่องเที่ยวเชิงพุทธ เพราะมีสถานที่เหมาะสม มีการเดินทางเข้าถึงได้ดี เจ้าหน้าที่วัดพุทธเจ้าไทเพราะต่อนักท่องเที่ยวที่มาเยือน มีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมแก่การเข้าไปศึกษาจิตรกรรม สถาปัตยกรรม และประติมากรรม มีสภาพแวดล้อมร่มรื่น และมีความพร้อมในการให้บริการเป็นอย่างดี เป็นต้น

ข้อเสนอแนะ

จากผลการวิจัย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

จากผลการวิจัยครั้งนี้ ซึ่งมีข้อเสนอแนะที่ควรปรับปรุงจากผลการวิจัยและจากข้อคิดเห็นของผู้ตอบแบบสอบถามซึ่งสรุปเป็นประเด็นได้ ดังนี้

1) วัดต่าง ๆ ที่มีทรัพยากรของวัด ได้นำผลงานวิจัยไปปรับปรุงพัฒนารูปแบบและสภาพภูมิทัศน์ภายในวัด ตลอดจนการจัดกิจกรรมส่งเสริมการท่องเที่ยวภายในวัดให้เหมาะสม กับการท่องเที่ยวและมีความยั่งยืนต่อไป

2) หน่วยงานภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และชุมชนนำไปสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยว และแหล่งเรียนรู้เชิงพระพุทธศาสนาและเชิงวัฒนธรรมในท้องถิ่นได้อย่างมีคุณค่าและครบวงจร

3) ในด้านของสถานการณ์ด้านการตลาดการจัดการแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธ โดยวัดสามารถนำไปปรับปรุงพัฒนาในการจัดสภาพภายในวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวได้ เพื่อเตรียมเปิดวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวในภูมิภาคอาเซียน

4) คณะสงฆ์ในจังหวัดต่าง ๆ ใช้เป็นแนวทางในการวางแผนและพัฒนาตลาดการจัดการแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธให้กับวัด การท่องเที่ยวเชิงพระพุทธศาสนาและเชิงวัฒนธรรม ให้ทุกวัดเกิดการพัฒนาตามศักยภาพ โดยพิจารณาจากความแตกต่าง ปัจจัยและผลกระทบที่มีต่อการแบ่งส่วนตลาดในการจัดการเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธ

5) หน่วยงานของรัฐ เอกชน และคณะสงฆ์ใช้พัฒนาในด้านการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวเชิงพุทธ ในเขตจังหวัดอื่น ๆ ได้อย่างต่อเนื่อง ทั้งทางสื่อโทรทัศน์ สื่อวิทยุ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ (Internet) เฟสบุ๊ก กลุ่มไลน์

ควรมีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและให้ข้อเสนอแนะต่อการจัดการแหล่งท่องเที่ยวเชิงพุทธของวัดต่าง ๆ ในระยะยาว

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาการวิเคราะห์ข้อมูลผู้วิจัยไม่ได้นำตัวแปรของความพึงพอใจไปเปรียบเทียบกับลักษณะส่วนบุคคลของกลุ่มตัวอย่าง ดังนั้นอาจจะยังไม่ละเอียดพอ และเพื่อความละเอียดของการศึกษาในเรื่องดังกล่าว หากมีผู้สนใจแนะนำให้ศึกษาเพิ่มเติมต่อยอดในเรื่องต่อไปนี้

1) ควรศึกษาเส้นทางการท่องเที่ยวของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัด วิถีชีวิตของประชาชน ที่เชื่อมโยงกับแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมในประเทศไทย

2) ควรศึกษาถึงหลักธรรมในการส่งเสริมการเรียนรู้แก่นักท่องเที่ยวของพระสงฆ์หรือวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวในประเทศไทย

3) ควรศึกษาการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา และวัฒนธรรมที่มีอยู่ในเขตและจังหวัดใกล้เคียง

เอกสารอ้างอิง

- ชันรงค์ ศรีรัช. (2563). การวิเคราะห์อัตลักษณ์ชุมชนเพื่อพัฒนาแหล่งท่องเที่ยว โดยกระบวนการมีส่วนร่วม ชุมชนวัฒนธรรมไทย-ยวน ลาวครึ่ง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม. *วารสารศิลปศาสตร์และวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*, 7(1), 70-81.
- ธงชัย สันติวงษ์. (2541). *หลักการจัดการ*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- ธัญนิชา เกียรติทับทิว เลิศนรเศรษฐ์. (2563). แนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน กรณีศึกษา ตลาดน้ำทุ่งบัวแดง ณ บางเลน จังหวัดนครปฐม. *วารสารศิลปศาสตร์และวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์*, 7(2), 54-69.
- บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา และ เพ็ญศิริ ศรีคำภา. (2557). การพัฒนาการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน. กรุงเทพฯ: ธรรมสาร.
- ปรเมษฐ์ บุญนำศิริกิจ และ สุดสันต์ สุทธิพิศาล. (2562). วัฒนธรรมกับการท่องเที่ยว. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- พระครูสังฆรักษ์มุนินทร์ มุนินทโร, ประเสริฐ อิลาว และ พระมหาภุชญา กิตติโสภโณ. (2565). การพัฒนาการบริหารจัดการท่องเที่ยววิถีพุทธ ของวัดในจังหวัดสมุทรปราการ. *วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์*, 11(1), 334-347.
- มนชนก จุลสิกข์. (2562). แนวทางการจัดการการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา วัดในพื้นที่ฝั่งธนบุรี. *วารสารวิทยาการจัดการปริทัศน์*, 21(2), 203-210.
- วิรัช วิรัชนิภาวรรณ. (2548). การบริหารจัดการและการบริหารการพัฒนาขององค์กรตามรัฐธรรมนูญและหน่วยงานของรัฐ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์นิติธรรม.
- ศุภลักษณ์ อัครางกูร. (2551). *พฤติกรรมนักท่องเที่ยว*. ขอนแก่น: คลังนาโนวิทยา.